

Ana Cristina Hamat

PODOABE FEMININE DIN DACIA ROMANĂ

Cu privire specială la Dacia Superior

Cuprins

CUVÂNT ÎNAINTE	9
CAPITOLUL I. INTRODUCERE.....	13
A. Obiectivele lucrării	14
B. Probleme de metodologie și terminologie în studiul bijuteriilor.....	14
C. Probleme legate de metodologia selectării și interpretării bibliografiei și a materialului	15
D. Stadiul cercetării în domeniul studiului bijuteriilor romane în Dacia Superior. De la notă la sinteză în literatura românească modernă și contemporană.....	15
D. 1. Bijuteriile antice de la Evul Mediu la Perioada Modernă	16
D. 2. Zorii naționalismului și practica arheologică	17
D. 3. Cercetări interdisciplinare.....	19
D. 4. Cercetarea necropolelor și bijuteriile.....	19
D. 5. Bijuteriile și stadiul de publicare al monumentelor antice.....	20
D. 6. Bijuteriile în cadrul publicațiilor bazate pe categorii de artefacte.....	21
D. 7. Bijuteriile și stadiul de publicare al colecțiilor.....	23
D. 8. Bijuteriile în lucrările de sinteză asupra istoriei Daciei Romane	25
D. 9. Bijuteriile în articolele de specialitate	26
D. 10. Bijuteriile feminine în context militar	27
D. 11. Bijuteriile și publicarea tezaurilor descoperite pe teritoriul Daciei Superior.....	28
E. Stadiul cercetării bijuteriilor pe teritoriul Imperiului Roman.....	29
E. 1. Stadiul cercetării la nivelul Imperiului	29
E. 1. Provinciile vestice ale Imperiului.....	29
E. 2. Provinciile estice ale Imperiului.....	32
E. 3. Stadiul cercetării în Pannonia	32
E. 4. Stadiul cercetării în Moesia Superior	33
E. 5. Stadiul cercetării în Moesia Inferior și Thracia	34
E. 6. Stadiul cercetării în Dalmația, Macedonia și Grecia	35
E. 7. Lucrări generale.....	35
F. Izvoare.....	36
F. 1. Legislația.....	36
F. 2. Literatură Antică (secolul al II-lea î.Chr-secolul al IV-lea d.Chr.).....	39
G. Izvoare Arheologice	57
G. 1. Izvoare arheologice vizuale	57

G. 2. Izvoare arheologice scrise	59
H. Generalități despre casete de bijuterii, servitori și meșteri.....	61
CAPITOLUL II. DACIA SUPERIOR. EVOLUȚIE GENERALĂ. SITURI ARHEOLOGICE ȘI PROVENIENȚA MATERIALULUI.....	63
A. Mediul geografic.....	63
B. Legăturile economice externe ale dacilor în preajma cuceririi romane.....	65
C. Organizarea administrativă a Daciei.....	66
D. Urbanizarea și căile comerciale.....	69
D. 1. Ulpia Traiana Sarmizegetusa	70
D. 2. Drobeta	70
D. 3. Apulum.....	71
D. 4. Tibiscum	72
D. 5. Dierna.....	72
D. 6. Ampelum	73
D. 8. Așezări fără statut urban: <i>pagus, vicus</i> , așezări rurale, <i>villae rustica</i>	73
D. 10. Castre, canabae și vici militares	75
E. Tezaure	77
E. 1. Bumbesti-Jiu - Târgu Jiu.....	77
E. 2. Așel.....	78
F. Colecții și colecționari	78
E. Adnotarea autorului cu privire la teritoriul studiat.....	82
CAPITOLUL III. PODOABE FEMININE PENTRU MÂINI, BRĂȚĂRI ȘI INELE.....	83
III. 1. Brățări.....	83
III. 1. 1. Brățări cu corpul verigă închisă, simplă și fără adii.....	86
III. 1. 3. Brățară cu capete libere	91
III. 1. 4. Brățară de tip bandă.....	93
III. 1. 5. Brățară cu corpul format din fire torsionate.....	94
III. 1. 6. Brățară cu corpul alcătuit din mărgel.....	95
CATALOG	96
III. 2. Inele.....	103
III. 2. A. Inele de metal	109
III. 2. Adnotarea autorului.....	119
CATALOG	121
CAPITOLUL IV. PODOABE PENTRU ÎMPODOBIREA CORPULUI, GÂTULUI ȘI AL CAPULUI ÎN DACIA SUPERIOR	139
IV. 1. Podoabe pentru corp și gât.....	140

IV. 1. 1. Medalioane și Pandantive. Amulette	140
Catalog.....	150
IV. 1. 2. Coliere din mărgel.....	160
IV. 1. 3. Colierele din metal.....	163
IV. 1. 4. Adnotarea autorului.....	166
Catalog.....	167
IV. 2. Podoabe pentru împodobirea urechilor. Cerceii.....	170
IV. 2. A. Cercei sub formă de verigă.....	171
IV. 2. B. Cercel cu spinul în formă de S.....	174
IV. 2. 6. Adnotarea autorului.....	177
Catalog.....	178
IV. 3. Podoabe pentru împodobirea capului. Coroane funerare și diademe.	184
Catalog.....	186
CAPITOLUL V. ACCESORII VESTIMENTARE. ACELE DE PĂR	187
V. 1. Ace de păr cu capul plat	189
V. 2. Ace de păr cu cap rotunjit	189
V. 3. Ace de păr cu capul conic.....	189
V. 4. Ace cu cap triunghiular	189
V. 5. Ace de păr cu capul sferic.....	190
V. 6. Ace de păr cu cap discoidal.....	190
V. 7. Ace de păr cu capul în formă de con de pin	190
V. 8. Ace de păr cu cap în formă de cheie.....	190
V. 9. Ace de păr cu capul terminat cu un buton	191
V. 10. Ace de păr cu capul piramidal	191
V. 11. Ace de păr cu capul compozit	191
V. 12. Ace de păr cu capul în formă de bulbi supraetajați.....	191
V. 13. Ace de păr cu capul în formă de <i>kantharos</i>	191
V. 14. Ace de păr cu capul în formă de palmetă	191
V. 15. Ace de păr cu capul în formă de balustru	192
V. 16. Ace de păr cu capul în formă de mână.....	192
V. 17. Ace de păr cu capul perforat pentru pandantiv	192
V. 18. Ace de păr cu capul decorat cu reprezentare antropomorfă.....	192
V. 19. Ace de păr cu capul decorat cu reprezentare zoomorfă	193
V. 20. Ace de păr cu capul poliedric.....	193
V. 2. Adnotarea autorului	193
Catalog.....	194

CAPITOLUL VI. PODOABE ȘI ACCESORII VESTIMENTARE FEMININE REPREZENTATE ÎN ARTĂ. MONUMENTELE DIN PROVINCIA DACIA SUPERIOR.....	215
VI.1. Bijuterii pentru mână.....	219
VI. 1. a. Brățări.....	219
VI. 1. b. Inele.....	220
VI. 2. Bijuterii pentru purtat la gât.....	220
VI. 2. a. <i>Torques</i> -uri.....	221
VI. 2. b. Lanțuri și coliere.....	222
VI. 3. Bijuterii pentru cap.....	223
VI. 3. 1. Cercei.....	223
VI. 3. 2 Podoabe pentru păr.....	225
VI. 4. Adnotarea autorului.....	225
Catalog.....	226
CAPITOLUL VII. ATELIERE DE BIJUTIER ÎN DACIA SUPERIOR.....	235
VII. 1 Ateliere de prelucrare a aurului.....	236
VII. 2. Ateliere de prelucrare a argintului.....	238
VII. 3. Ateliere de prelucrare a bronzului.....	239
VII.4. Ateliere de prelucrare a sticlei și a pietrelor prețioase și semiprețioase.....	240
VII. 5. Ateliere de prelucrare a osului și cornului.....	241
VII. 6. Tehnică, procedee și metodă. Aspecte cu privire la organizarea producției.....	243
VII. 7. Adnotarea autorului.....	246
CONCLUZII GENERALE.....	249
WOMEN'S JEWELRY FROM ROMAN DACIA. WITH A SPECIAL REGARD TO DACIA SUPERIOR. ABSTRACT.....	253
BIBLIOGRAFIE.....	261
Abrevieri Bibliografice.....	292
Lista planșelor.....	293
Planșe.....	302

CAPITOLUL I. INTRODUCERE

Studiul bijuteriilor descoperite în Dacia Romană este, cu unele excepții, tributar monografiilor de situri sau de categorii de material, iar în cele mai multe cazuri este vorba doar despre intrări de catalog, fără a pune artefactele în corelare cu alte categorii de material descoperite în același sit sau coroborarea acestora cu analogii de pe restul teritoriului Imperiului Roman.

O altă mare problemă este reprezentată de faptul că bijuteriile, în marea lor parte sunt piese de colecție și prin urmare multe dintre acestea provin din colecțiile vechi ale instituțiilor muzeale și nu mai păstrează informații cu privire la contextul de descoperire. De asemenea, o bună parte a acelor care provin din vechile cercetări arheologice se află în aceeași ingrată situație.

Prin urmare, stadiul cercetării acestei categorii specifice de material este legat de gradul de cercetare al colecțiilor, de metodologia folosită și limitările aduse de tehnologie pentru piesele publicate și de interesele instituționale și personale care au guvernat și continuă să guverneze practica arheologică și muzeală din România.

În cercetarea asociată acestei categorii de material este firească prioritatea acordată podoabelor feminine, pentru că și în trecut la fel ca și în prezent, podoabele purtate de către femei însumau o gamă bogată și variată¹. Un alt aspect deosebit de important a fost subliniat și de către Mihai Gramatopol, care remarca: *așa cum arta oficială romană avea caracterul său publicitar-*

*propagandistic al unui afiș politic, parura feminină trebuia să anunțe de la distanță condiția socială și materială a familiei căreia aparține purtătoarea*². Prin urmare, podoabelor romane le recunoaștem și un rol funcțional, pe lângă cel al răspândirii frumosului. Este suficient să amintim inelele ca marcă a statutului social, inelele de logodnă, inelele votive, inelele sepulcrale, sau inelele daruri.

Bijuteriile pot fi considerate și un indicator subtil al modului și al limitei romanizării³, ele reprezentând, cu limitările de rigoare, o formă specifică de exprimare a culturii spirituale și materiale⁴. În calitatea lor de obiecte complementare ale vestimentației, acestea reflectă stilul și evoluția modei într-un anumit moment cronologic, precum și statutul social al individului în cadrul familiei sau în formele specifice ale manifestărilor societății⁵.

Desigur că studiul unor asemenea artefacte într-o provincie romană se bazează în primul rând pe descoperirile arheologice, completate cu studiul imaginilor prezente pe monumentele funerare⁶. Podoabele din Dacia Romană, deși nu au constituit obiectul unei cercetări exhaustive, au fost totuși abordate în diferite articole și studii cu caracter special⁷. Datorită faptului că diferențierea lor tipologică este foarte greu de făcut, pentru că de cele mai multe ori se întâmplă să fie folosite un timp mai îndelungat, fapt la care se adaugă și o situație mai specială în provincii, bijuteriile singure, la fel ca și alte categorii de material, nu pot oferi o datare exactă⁸.

¹ Lascu 1965, 203.

² Gramatopol 1991, 191.

³ Laing 1997, 80

⁴ Popović 2003, 39.

⁵ Popović 1996, 105.

⁶ Relația dintre descoperirile arheologice și monumentele funerare se inversează în cazul studiului îmbrăcăminte,

datorită gradului de perisabilitate mai mare pe care îl au acestea în raport cu bijuteriile, vezi Țeposu-Marinescu 1976, 125; Țeposu-Marinescu 1982.

⁷ Amintim, fără a fi exhaustivi, următoarele referințe bibliografice, Bajusz, Isac 2001, 197; Isac 2003, Bălăceanu 2006, Tutilă 2022.

⁸ Lascu 1965, 203.

Așadar, studiul bijuteriilor trebuie să înceapă cu un stadiu al cercetării în Dacia Superior, care să cuprindă rezultatul studiului asupra problemei până în prezent și problemele legate de metodologie.

A. Obiectivele lucrării

Obiectivul numărul unu al prezentei lucrări a fost de a pune laolaltă din bibliografia existentă și a cataloga toate bijuteriile care se încadrează în aria teritorială (Dacia Superior, între linia Drobeta - Bumbesti Jiu și Valea Mureșului) și în perioada cronologică a secolelor II-III.

Obiectivul numărul doi a presupus completarea pe cât posibil a informațiilor documentare și fotografice ale obiectelor pentru a reuși să publicăm decent aceste piese.

Al treilea obiectiv a vizat încadrarea bijuteriilor din Dacia Superior în tipologiile folosite și acceptate și de a oferi o încadrare cronologică pe bază de analogii pentru piesele cărora le lipsește contextul descoperirii.

Cel de-al patrulea și ultimul obiective este de a aduce noi date cu privire la funcționalitatea bijuteriilor pentru a reuși să recreez modul în care ele au fost folosite în Dacia și a oferi o imagine cât mai veridică asupra trecutului.

B. Probleme de metodologie și terminologie în studiul bijuteriilor

Metodologia de studiu este unul dintre capitolele cele mai importante și se referă la modul în care aceste obiecte sunt înregistrate și fotografiate în primul rând. Din păcate pentru piesele editate, acestea sunt publicate insuficient, fotografiate rudimentar (doar un singur aspect) și fiind selectate doar câteva dimensiuni. Prin urmare, în ceea ce privește fotografia, inelele, gemențele și cameele, brățările și medalioanele de colier au nevoie de minim 6 fotografii (față, verso, un profil, fața suprafeței portante, spatele suprafeței portante, și detalii). Înregistrările trebuie să conțină următoarele dimensiuni d_{int} =diametru interior, d_{ext} =diametru exterior (luat în zona de mijloc pentru a surprinde extinderea maximă), h_{int} =înălțimea interioară, h_{ext} =înălțimea cu tot cu chaton sau suprafață portantă, h_u =înălțimea pe profil până la umeri, g -grosime

verigă (luată în partea opusă chatonului sau suprafeței portante, la umeri și între umeri și partea de jos a verigii). Pentru chaton sau suprafața portantă trebuie luată grosimea chatonului și dimensiuni, eventual grosimea foii. Pentru suprafața portantă trebuie să avem grosime și dimensiuni. Pentru piatră, trebuie luată grosimea și dimensiunile și se va menționa bizotajul (tăierea oblică a suprafeței portante, cea care poartă imaginea).

Pentru brățări, trebuie să fie menționate d_b , d_e , h_b , h_e , g în mai multe puncte, iar dacă există casete să fie menționate dimensiunile, ca și în cazul inelelor. În cazul medalioanelor trebuie măsurate ambele d sau L =lungime și l =lățime, o G , alături de dimensiunile casetei cu piatra din aceasta, precum și dimensiunile modalității de prindere.

Pentru mărgelile și frunze de la coroanele mortuare nu este nevoie decât de față, verso, un profil și detalii. În cazul înregistrărilor, trebuie să avem înregistrate L , l , g , d_g =diametru orificiu de fixare, sau d_e și d_b , în cazul frunzelor.

Pentru acele de păr și cercei este nevoie de față, verso, un profil (după caz) și detalii. De asemenea, este nevoie, în funcție de sistemul de prindere, de L , l , d_b , d_e , G și de dimensiunile pentru casete și pietre (după caz). Pentru bijuteriile complexe de tipul colierelor, a lanțurilor de tip catena, coroanelor și coronițelor sau a ornamentelor de păr este nevoie de față, verso și detalii. Pentru bijuteriile complexe se va menționa L , l , G elementelor și în funcție de decor se vor specifica dimensiunile pentru casete și pietre.

Alte probleme de terminologie care privesc studiul bijuteriilor (și nu doar al lor) sunt legate de anumiți termeni specifici, denumiri care nu au fost standardizate.

Propunem utilizarea următorilor termeni, folosiți în literatura de specialitate: veriga, suprafața portantă (pentru suprafața superioară nedecorată cu o piatră sau suprafața care poartă decorul unei geme sau camee), chatonul (caseta care poartă piatra inelului) sau caseta, umăr.

Alături de acestea se vor folosi termeni cunoscuți care denumesc procese de prelucrare cum sunt granulația și filigranul, turnarea în tipar, batere, *au repoussé*, gravare, bizotare etc.

C. Probleme legate de metodologia selectării și interpretării bibliografiei și a materialului

Izvoarele pentru cunoștința trecutului[...] adesea sunt numai picături, multe părți ale istoriei sunt încă ghicitori ce așteaptă o dezlegare[...], istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat până la atunci. Dacă ar fi să așteptăm ca tot materialul istoric al unui popor să fie descoperit, n-am mai ajunge niciodată să expunem cursul vieții sale, căci descoperirile se fac neîncetat⁹.

Așa își începea discursul istoricul A. D. Xenopol, acum peste o sută de ani. Folosesc acest citat în ilustrarea problemelor legate de metodologie, pentru că am considerat că el se potrivește de minune acestui demers.

Un studiu unitar al bijuteriilor în Dacia Romană este absolut necesar, el fiind realizat până în prezent, oarecum subiectiv, cu privire la unele situri sau colecții muzeale, cum sunt de pildă, piesele din aur descoperite pe un anume sit sau colecțiile de geme și camee.

Publicate cu mulți ani în urmă sau recent, studiile de colecție au trecut, asemeni altor publicații de *small finds*, printr-o serie de probleme metodologice, adevărate capcane care trebuie evitate în discursul modern.

Prima capcană pentru cei care se ocupă cu astfel de categorii de material este cea a publicării extinse sau dimpotrivă, a renunțării la publicare datorită descoperirilor insuficiente. Considerăm că fiecare studiu bazat pe descoperirile cunoscute până la o anumită dată este necesar și poate aduce clarificări legate de cronologia exactă și de tipologia materialului. Viitorul va oferi cu siguranță și alte descoperiri, care poate că vor schimba rezultatele obținute acum, însă este nevoie întotdeauna de un moment istoriografic de început.

O altă capcană întâlnită este reprezentată de selectarea bibliografiei. Demersul cercetării este, deși nu ar trebui, unul pur subiectiv și tributar epocii, prin urmare este nevoie de o selecție cât mai riguroasă a bibliografiei. Folosirea unei singure voci bibliografice asupra unui subiect

reprezintă o lacună în cercetare. Prin urmare, folosirea a cel puțin două voci (dacă acestea există), este benefică și chiar dacă subiectul nu este epuizat și lămurit definitiv, reprezintă un pas în față făcut prin aducerea împreună a mai multor opinii asupra subiectului. Opusul acestei situații este ilustrat de problema bombardamentului informatic. Spre deosebire de prima situație, folosirea excesivă a surselor bibliografice fără o sistematizare poate cauza întârzierea demersului și poate afecta claritatea discursului.

O altă capcană este reprezentată de terminologia neuniformă. Din păcate, terminologia legată de acest subiect este uzitată prin preluarea sau echivalarea termenilor dintr-o limbă străină fără a avea reguli bazate pe vocabularul limbii române. Prin urmare, trebuie introdus un vocabular terminologic comun care să fie acceptat pe mai înainte.

De asemenea, tot o problemă de metodologie este legată de spațiul geografic cuprins în prezentarea materialului, care se reflectă asupra colecțiilor, sau dimpotrivă limitarea spațiului geografic prin prezentarea unei anumite colecții.

D. Stadiul cercetării în domeniul studiului bijuteriilor romane în Dacia Superior. De la notă la sinteză în literatura românească modernă și contemporană

Cu precădere, abia în ultimii cincizeci de ani, cercetătorii români au început să se ocupe metodic de studiul podoabelor romane. Până la jumătatea secolului XX, antichitățile romane din această categorie erau interesante din punctul de vedere al materialului din care erau confecționate, iar despre funcționalitate nu se știa mare lucru. Pe de altă parte, trebuie să luăm în considerare și faptul că cercetarea arheologică fiind la început, nu erau cunoscute foarte multe aspecte despre ceea ce însemna viața economică, socială și religioasă a provinciei Dacia. De asemenea, avansul metodologic de astăzi a transformat cercetarea arheologică într-o știință interdisciplinară, acesta

⁹ Xenopol 1896, 6.

semănând mai mult cu o știință exactă decât cu vânătoarea de comori din secolele XVIII-XIX.

D. 1. Bijuteriile antice de la Evul Mediu la Perioada Modernă

Bijuteriile din metal prețios, la fel ca gemele și cameele, au fost colectate încă din timpul evului mediu timpuriu și mai cu seamă la finalul epocii medievale¹⁰. Dezgroparea întâmplătoare sau voită a antichităților, a dus chiar la un comerț cu aceste antichități, încă din perioada antichității târzii¹¹. Sunt vizate în principal mărgelile de sticlă, pietrele gravate, dar și obiectele de metal prețios, cu toate că, în acest ultim caz, știm că foarte multe dintre aceste au sfârșit prin retopire.

Motivele care stau la baza apetitului pentru bijuterii antice sunt multe și variate. În primul rând, este vorba despre calitatea estetică a obiectelor antice, de multe ori superioară lucrurilor existente la momentul dezgropării. Nu trebuie uitat nici faptul că ele reprezentau obiecte de prestigiu pentru cei care le aveau în proprietate.

Merită reținut și că în multe dintre cazuri, ele erau considerate depozitarele unor puteri supranaturale, fiind folosite probabil în scop apotropaic de către cei care le reutilizau. În sprijinul acestei afirmații, există și dovezile oferite de către literatura medievală. Episcopul Marbode, în lucrarea sa¹², dar și Albert Magnus¹³, menționează gemele gravate antice ca fiind de origine naturală și având puteri magice¹⁴.

Mai târziu, sub influența Renașterii și a răspândirii cunoștințelor despre Antichitate, bijuteriile și în special piesele gravate au început să fie colecționate pentru frumusețea lor, redevenind

valoroase. Ele au fost printre primele antichități care au creat preocupări în domeniul anticariatului și, prin urmare, au dus la apariția colecțiilor nobiliare sau regale. Eșalonul mării nobilimi nu este însă, singurul care a colectat și folosit piese antice, acest fapt fiind demonstrat și de apariția unor sigilii sau chiar ale unor bijuterii care încastrează geme antice, folosite de către clerici sau mici nobili locali¹⁵. Documentarea folosirii bijuteriilor antice și mai ales a gemelor și cameelor în evul mediu are un bun reper în lucrarea publicată, în 2006, de către Tamás Gesztelyi și Rácz György, *Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon*, cu privire la gemele antice refolosite în timpul Regatului Maghiar sau al Principatului, pe teritoriul Transilvaniei. De asemenea, refolosirile sunt discutate într-o serie de lucrări de specialitate mai vechi sau mai recente, cu referire la zona Tibiscum și a Olteniei cu centrul glicptic de la Romula¹⁶. În prezent, subiectul este abordat de o serie de lucrări care dezbat subiectul și aduc noi informații pentru refolosirile medievale¹⁷.

În epoca modernă, bijuteriile antice sunt documentate pe teritoriul fostei Dacia Superior, mai ales sub forma inelelor care poartă o gemă antică. Foile de zestre ale nobilimii oltenesti din secolul al XVIII-lea menționează prezența gemelor provenite probabil din descoperiri izolate de la Romula, așa numitele antice, cu o folosință modernă care se răspândește la sud de Carpați¹⁸. Gemele antice au fost folosite și ca sigilii de către personalități moderne¹⁹ sau chiar cu funcția de bijuterii, fiind încastrate în coliere, inele și brățări moderne²⁰.

¹⁰ Situația refolosirilor este una destul de complicată și rămâne așa în lipsa unor lucrări care să discute acest aspect, mai ales pentru perioada romană, pentru că se știe că romanii sunt mari colecționari. Se colecționează orice, de la lucruri prețioase așa cum sunt bijuteriile, la mărgelile și vase din sticlă sau chiar ceramică. În Antichitatea târzie sau chiar în Evul Mediu timpuriu, reutilizarea antichităților cuprinde lucruri prețioase așa cum sunt bijuteriile, dar se caută și metal pentru a fi topit sau materiale de construcție, situație care se perpetuează până în epoca contemporană; o bibliografie selectivă a problemei pentru fosta Dacie cuprinde: Hamat 2020; Marinoiu, Hamat 2020, Hamat, Georgescu 2022; Filip 2021; Rustoiu 2025, 58-60.

¹¹ Hamat 2020; Hamat, Marinoiu 2020, Hamat, Georgescu 2022; Rustoiu 2025, 58-60.

¹² Marbode, *Liber Lapidum*.

¹³ Albertus Magnus, *De Mineralibus*.

¹⁴ Rustoiu 2025, 59.

¹⁵ Dincă, Ardevan 2021, Hamat, Georgescu 2022.

¹⁶ Cristocea, Oprescu 1988; Bona 1993; Țeicu 2009; Tudor 1960, 379; Tudor 1967, 225; Vasile 2004, Timoc 1998; Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014.

¹⁷ Hamat 2016; Hamat 2017; Hamat 2018; Rusu 2019, 494-495; Hamat 2020; Marinoiu, Hamat 2020; Bătrâna, Bătrâna 2020; Dincă, Ardevan 2021; Filip 2021.

¹⁸ Tudor 1960, 379; Marinoiu, Hamat 2020, 241; Petolescu 2017, 288-291; Filip 2021.

¹⁹ Remarcăm aici așa numitul inel al lui Tudor Vladimirescu, păstrat la Muzeul Militar Național Regele Ferdinand I, cu nr. inv. 3215, vezi Filip 2020.

²⁰ Sunt cunoscute și nu necesită o prezentare specială, colierul de factură etruscă și alte bijuterii moderne din colecția Orghidan, precum și colierul Mariei Severenu, toate poartă încastrate frumoase pietre antice.

Secolul al XIX-lea aduce cu sine schimbări monumentale, de la coagularea națiunilor la răspândirea revoluției industriale și globalizarea consumerismului. Prin urmare, în spațiul de azi românesc, este perioada în care apar primele muzee și colecții publice, primele schimburi între colecționari și primele cărți centrate pe discuții și descoperiri arheologice. Tot acum se creează societățile de arheologie și istorie locale care să educe gustul publicului²¹.

În spațiul care pe noi ne interesează, un mare aport l-a avut intelighenția germană și maghiară din a doua jumătatea a secolului al XIX-lea care a susținut formarea colecțiilor publice și, prin urmare, a muzeelor din Timișoara și Deva²², urmate de celelalte instituții muzeale în secolul următor. Între evocările istoriografice obligatorii pentru acest spațiu, menționăm pe J. F. Neigbauer, Felix Milleker; Leonhard Böhm, Ormós Zsigmond, Imre Pongrácz sau G. Téglás.

J. F. Neigbauer, în cartea sa, *Dacien aus den Überesten des Klassischen Alterthums*, publicată la 1851, este printre primii care pomenesc bijuteriile descoperite pe teritoriul fostei provincii Dacia. Alături de alte artefacte romane sunt pomenite și intalii din pietre semiprețioase²³. Din păcate, urmând tendința la modă în secolul al XIX-lea, autorul preferă să se ocupe mai mult de studiul inscripțiilor de pe teritoriul fostei provincii romane și încearcă chiar să facă un repertoriu al localităților în care apar descoperiri de factură romană.

În 1896, A. D. Xenopol, în cartea *Istoria Românilor în Dacia Traiană*, se apleacă și asupra importanței exploatărilor aurifere²⁴ din Dacia și a modului în care se făcea extracția minereului, precum și a uneltelor folosite²⁵, ambele subiecte de mare importanță pentru economia Daciei. Xenopol nu intră însă în amănunte, preferând ca opera sa să prezinte istoria poporului, cu rădăcinile sale daco-romane. Sfârșitul secolului al XIX-lea îi găsește pe românii din vechiul Regat în rândul popoarelor tinere dornice de afirmare, care aveau nevoie de dovada unui trecut ilustru demonstrat

prin continuitate, ceea ce tocmai prezentase Xenopol în lucrarea sa.

Descoperirile de astfel de piese în provinciile aflate sub dualismul austro-ungar, de la Băile Herculane, Orșova, Tibiscum sau Ulpia Traiana, iau calea muzeelor din Viena sau Budapesta, fiind de cele mai multe ori cedate cu titlul de donație sau vândute de către nobilimea locală²⁶.

D. 2. Zorii naționalismului și practica arheologică

Finalul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX înseamnă amplificarea schimbărilor începute sub impulsul naționalismului și sub semnul unei adaptate istorii naționale. Este vorba în primul rând de amplificarea activității arheologice în favoarea noului stat creat după momentul 1877-1878, dar mai ales după finalul marelui război (1914-1918). Arheologia românească spera să dezvelească cât mai repede ceea ce două mii de ani au acoperit, ca dovadă a unui trecut ilustru demn de destinul european al noului stat român. Din păcate, deși săpăturile pe marile șantiere ale Daciei Superior de la Ulpia Traiana, Micia, Tibiscum, Drobeta, Mehadia sau Orșova încep în această perioadă, nu avem informații despre descoperirile de astfel de piese, în afara câtorva excepții.

Un astfel de caz este cel al nivelărilor executate pentru portul de la Drobeta în ultima parte a secolului al XIX-lea. Acestea aduc la lumină o parte din necropola romană, iar în 1883 este trimis D. C. Butculescu pentru a supraveghea lucrările. Colecția acestuia, achiziționată de către MNA²⁷, va fi publicată mult mai târziu, în cadrul ei aflându-se inclusiv bijuterii. Acesta este și contextul descoperirii unui sarcofag în 1896, din inventarul căruia făcea parte și lăntșorul cu medalion cu camee având reprezentarea lui Hercule în luptă cu Cerberul. Piesa avea să fie publicată în 1923, de către V. Antonescu și, mai apoi, de către M. Gramatopol²⁸.

²¹ Medeleț-Toma 1997; Țeicu 2015; Timoc 2018; Hamat, Georgescu 2021, 304-306; Bodó 2021.

²² Hamat, Georgescu 2021.

²³ Neigbauer 1851, 216-217.

²⁴ Xenopol numește exploatarea aurului, ca formă de exploatare a pământului în Dacia, Xenopol 1896, 194.

²⁵ Xenopol 1896, 192-193.

²⁶ Hamat 2020, 190; Florescu, Miclea 1979.

²⁷ Tudor 1976, 117-118.

²⁸ Antonescu 1923, 14; Gramatopol 1971, 139, fig. 17.

Printre excepții se află și cercetările de la Sarmizegetusa, întreprinse de regretatul prof. C. Daicoviciu. Lucrarea publicată în 1938 se dorea mai mult un ghid de prezentare și popularizare a ruinelor orașului roman, așa cum recunoaște însuși autorul în prefața acestei cărți²⁹. Gândită în acest fel, lucrarea pune accent pe prezentarea cât mai veridică a ruinelor, atât în scris, cât și prin fotografii și mult mai puțin pe prezentarea inventarului arheologic. Cu toate acestea, în carte sunt prezente și bijuterii descoperite în săpăturile organizate aici. Fără un catalog, ele apar în paginile cărții doar prin fotografii alb - negru, care ilustrează brățări, cercei și inele³⁰ sau chiar lăntișoare³¹. Fiind considerate obiecte mărunte și neavând probabil la vremea respectivă un loc propice de expunere, bijuteriile au fost lăsate în penumbră, în favoarea altor descoperiri considerate mai importante.

Cercetările care au fost începute de către G.G. Mateescu și Ioan Boroș la Tibiscum, după Primul Război Mondial continuă și în prezent cu puține întreruperi. Din nefericire însă, informațiile despre campaniile mai vechi s-au pierdut, așa că astăzi avem cele mai multe informații din cercetările întreprinse de către M. Moga, Fl. Medeleț, A. Ardeț și mai ales Doina Benea³². Rămân faimoase atelierele de mărgelă de la Tibiscum care produceau inclusiv pentru *Barbaricum*, dar și descoperirile de podoabe de aur din castru și așezările de aici.

Situl de la Micia (Vețel, Hunedoara), reprezintă rămășițele celei mai mari așezări civile fără statut urban de pe teritoriul Daciei. Pentru perioada antică, Micia reprezintă unul dintre locurile fantastice, care produc material de lux, situație datorată poziției sale de adevărat hub comercial situat pe drumurile importante care se întretaiau în acest loc din lunca Mureșului. Primele sondaje arheologice au fost întreprinse la Micia în 1847, de către I. F. Neigebauer. Între 1880-1892, Societatea de Istorie și Arheologie din Deva a

realizat săpături aici, iar mai apoi, C. Daicoviciu a preluat această zonă și a efectuat săpături între 1929-1930. Lucrările au continuat în 1935, 1939, 1947 și 1948, sub conducerea lui O. Floca. Din anii '60 și până în prezent, cercetările arheologice în diferite zone ale sitului au continuat sub conducerea unor specialiști, precum L. Mărghitan, L. Țeposu-Marinescu, L. Petculescu, Mihaela Simion.

Pentru zona Olteniei, fascinația și aplecarea lui Dumitru Tudor pentru podoabe nu este un secret. Având conducerea științifică a mai multor șantiere de pe teritoriul Olteniei, între care amintim Romula și Sucidava, în urma lui va rămâne o operă monumentală. Printre subiectele abordate se regăsesc gemele și cameele descoperite pe teritoriul Olteniei, publicate de către acesta în 1936³³, care vor fi reluate și în celebra sa lucrare *Oltenia Romană*³⁴, cu reeditările ulterioare. Demersul este reluat prin publicarea unor artefacte descoperite în săpăturile lui D. C. Butculescu, din 1883 și Gr. G. Tocilescu, din 1896-1899, de la Drobeta.

D. Tudor publică alături de piese de echipament și armament militar și piese de podoabă³⁵, puține, ce-i drept, dar spectaculoase. Fără a se opri în mod special asupra lor, autorul realizează o descriere mult simplificată și o încadrare cronologică sumară³⁶. Importanța acestui articol este deosebită, deoarece piesele prezentate fac parte din câteva colecții particulare (colecția D.C. Butculescu). O parte dintre acestea astăzi sunt pierdute și prin urmare articolul rămâne singurul indiciu asupra pieselor.

În 1979, R. Florescu și I. Micle recuperau o parte din memoria descoperirilor de dinainte de Primul Război Mondial, prin publicarea pieselor aflate în colecțiile Kunsthistorisches Museum. Printre aceste piese se află și o serie de bijuterii care

care ne-au facilitat accesul la material din postura de directori ai Muzeului Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș și mai ales din postura de cercetători ai acestui patrimoniu.

²⁹ Tudor 1936.

³⁰ Tudor 1978.

³¹ Tudor 1976, planșa III-IV, pl. VII.

³² În funcție de epocă.

²⁹ Daicoviciu 1938, 3.

³⁰ Daicoviciu 1938 fig 43.

³¹ Daicoviciu 1938, fig 49.

³² Doina Benea este cea care a publicat cele mai multe obiecte de podoabă descoperite în acest sit; pe lângă atelierul de mărgelă, îi datorăm informații despre descoperirile de geme, amulete, medalioane de tip *bullă*, inele și mai ales îi datorăm o bună parte din materialul pe care l-am publicat în ultimii ani; de asemenea, îi suntem recunoscători lui A. Ardeț și D. Rancu

proveneau de la Orșova și Băile Herculane³⁷. Condițiile grafice deosebite, fac din această lucrare un punct de în bibliografia acestui subiect. Tot în acest an, cu ocazia săpăturilor efectuate în orașul Orșova, antica Dierna, a fost dezvelit un atelier de bijutier. Pentru prima dată, a fost publicată producția diversificată a unui atelier, semnatarii articolului fiind I. Winkler și A. Bodor³⁸.

D. 3. Cercetări interdisciplinare

Domeniul cercetărilor interdisciplinare este reprezentat de câteva publicații foarte importante, două dintre acestea fiind destul de vechi. Primul dintre acestea se referă la analiza sticlei antice, a modului de producere al acesteia, dar și al produsului finit. Este o cercetare pluridisciplinară, care ridică probleme deosebite celor care se ocupă cu studiul sticlei antice. Eugen Stoicovici reușește în articolul său, *Cercetarea unor brățări de sticlă*, să analizeze șapte brățări de sticlă romane, două dintre ele complete iar restul fragmentare, din colecțiile Muzeului de Istorie din Reșița³⁹. Autorul le studiază din punctul de vedere al compoziției chimice, al tehnicii de execuție și al aspectului exterior. Deși este interesantă și binevenită, o premieră pentru această epocă, această nouă abordare nu oferă o racordare la restul Imperiului sau o încadrare cronologică a pieselor, lucruri pe care le considerăm deosebit de importante.

O altă lucrare importantă este cea redactată de către Virgil Ghiurca, *Încercare de identificare topografică a unor geme romane din Muzeul National de Istorie al Transilvaniei*, publicată în 1994⁴⁰. Încă din titlu ne dăm seama că avem de a face cu o direcție nouă în cercetarea gemelor. Motivația cercetătorului este foarte simplă și anume identificarea resurselor naturale de pe teritoriului României de azi, folosite pentru realizarea gemelor antice⁴¹, apelându-se pentru acest articol la colecțiile Muzeului Național de Istorie din Cluj. În fapt, autorul reia gemele

analizate de către L. Țeposu David cu mult timp în urmă. Prezentând pentru început metodele clasice și moderne de studiere a gemelor, autorul face mai apoi o prezentare a datelor de analiză microscopică întreprinse asupra fiecărei piese. Concluziile sunt interesante și duc la corectarea unor erori⁴² făcute prin observarea gemelor cu ochiul liber. Articolul aduce noutăți în analiza gemelor și confirmă ipoteza folosirii resurselor minerale locale⁴³ în realizarea acestora.

Aceeași abordare de cercetare stă la baza cercetării întreprinse de către un colectiv de autori în frunte cu Dan Anghel și publicată în 2016, fiind vorba despre geme din colecția MNUAI⁴⁴.

D. 4. Cercetarea necropolelor și bijuteriile

Un capitol considerat obligatoriu de către regimul comunist este cercetarea așezărilor și necropolelor așa numite autohtone. În 1960, în volumul omagial dedicat lui Constantin Daicoviciu este publicată de către D. Protase cercetarea arheologică, din anii 1956-1957, în necropola de la Soporu de Câmpie⁴⁵. Printre podoabele descoperite în morminte se numărau mărgel, pandantive de bronz, cercei, inele de bronz sau argint. Aceste podoabe erau de factură romană și se încadrau cronologic în epoca provinciei romane⁴⁶. Sub raport etnic, cimitirul poate fi atribuit unei populații dacice⁴⁷ romanizate.

Săpătura pe care o întreprinde Gh. Popilian în 1980 în necropola de la Locusteni a permis identificarea în inventarul mormintele a unor cercei din argint lucrați în tehnica filigranului, alături de exemplare din bronz, cu analogii în lumea romană a secolului al II-lea d. Chr.⁴⁸. Pe lângă cercei, cercetarea arheologică a mai scos la iveală un colier⁴⁹, pandantive și brățări, martore ale unei mentalități antice fluide, opusă conceptelor trasate de către regimul comunist.

Podoabele descoperite în context funerar în necropolele provinciale și în cele din afara acesteia

³⁷ Pe lângă aceste podoabe de epocă romană, mai sunt prezentate și alte podoabe provenite de la Apulum și Miercurea Sibiului sau Sânicolaul Mare, vezi Florescu, Miclea 1979, 29-41.

³⁸ Winkler, Bodor 1979, 140-155.

³⁹ Stoicovici 1980, 495.

⁴⁰ Ghiurca 1994, 223-229.

⁴¹ Ghiurca 1994, 223.

⁴² Ghiurca 1994, 227.

⁴³ Ghiurca 1994, 229.

⁴⁴ Anghel *et alii* 2016,

⁴⁵ Protase 1960, 455.

⁴⁶ Protase 1960, 458.

⁴⁷ Protase 1960, 460; aceeași situație o aflăm și la Obreja, vezi Protase 1971, 157.

⁴⁸ Popilian 1980, 95.

⁴⁹ Popilian 1980, 95.

au reprezentat obiectul de studiu al unui articol publicat în 2007⁵⁰.

Necropolele așezărilor provinciale au fost puțin cercetate pentru Dacia cu câteva excepții. Apulum este unul dintre locurile în care arheologia a scos la iveală nu doar structuri materiale din cele mai diverse categorii, ci și artefacte unice până în prezent, la nivel provincial. Cercetări sistematice extinse în zona orașelor romane și ale necropolelor sale au loc încă din secolul al XIX-lea. În prezent, necropolele de la Apulum beneficiază de două monografii publicate recent⁵¹, iar canabele transformate în cel de-al doilea oraș de o monografie extinsă⁵². Prin urmare, tabloul Apulumului roman este tot mai complex, fiind întregit în fiecare an cu articole publicate într-un număr mare pe baza materialelor din necropolele de aici și redactate de către colegii din colectivul muzeului, de M. Musteață și chiar de subsemnata⁵³.

Situația nu se prezintă la fel și în cazul necropolelor Miciei, care, deși au beneficiat de atenție și de publicații⁵⁴, din păcate până recent, bijuteriile nu au intrat în atenția cercetătorilor. În apropiere de Micia, necropola și *villa rustica* de la Cinciș a fost publicată⁵⁵, prilej cu care au fost introduse în circuitul științific și o serie de piese importante pentru subiectul care ne interesează.

În ultimii ani, cercetarea bijuteriilor în context funerar a beneficiat și de susținerea unei teze de doctorat de către Alis Ștefănescu-Dumitrașcu cu privire la podoabele provenite din contexte funerare din Moesia Inferior și Dacia⁵⁶, lucrarea fiind urmată și de un articol despre coroanele funerare⁵⁷.

Așa cum se poate observa, există o cercetare deficitară a necropolelor romane pentru întreg teritoriul României, lucru explicabil prin lipsa finanțării sau prin înflorirea, dacă se poate spune așa, a arheologiei preventive în detrimentul cercetării sistematice. De altfel, cele mai multe

descoperiri făcute în mediul funerar antic sunt cele din necropolele de la Apulum sau de la Tomis, ambele situri cu multe cercetări arheologice preventive care sunt finalizate adesea doar cu un raport de cercetare și nu cu publicarea completă a rezultatelor.

D. 5. Bijuteriile și stadiul de publicare al monumentelor antice

Pe lângă descoperirile de bijuterii în context, o importanță aparte au și reprezentările pe diferite tipuri de monumente, cele mai multe dintre acestea fiind monumente funerare. Pentru provincia Dacia, podoabele apar în discuții purtate în cadrul monografiilor sau articolelor. Subiecte adiacente care privesc elemente de port pe monumentele funerare din Dacia, sunt prezente în cartea L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, publicată în 1982. Printre observațiile autoarei remarcăm legătura dintre formă și datare, precum și o minimă descriere a bijuteriilor, deși ar trebui menționat și faptul că de cele mai multe ori artistul sau meșterul care realizează monumentul preferă o tratare schematică, punând accent pe formă și nu pe detalii. Autoarea remarcă, spre exemplu, cerceii reprezentați pe monumentele funerare din Dacia care au aproape întotdeauna o formă prismatică, așa cum apar reprezentați la femeia de pe un perete de aediculă de la Napoca⁵⁸, sau de formă globulară, de felul cum apar reprezentate la femeile de pe medalionul funerar de la Alburnus Maior⁵⁹. O. Floca și W. Wolski menționează și ei prezența bijuteriilor pe un perete de aediculă de la Potaissa⁶⁰, sau pe un alt perete de aediculă provenit de la Napoca⁶¹. La aceste monumente se adaugă și femeia reprezentată pe un perete de aediculă de la Aghireș, înfățișată cu cercei globulari în urechi⁶². Aceeași descriere o fac autorii pentru un perete de aediculă provenind de

⁵⁰ Sonoc 2007.

⁵¹ Bolog 2017, Bounegru 2017.

⁵² Ota 2012.

⁵³ Articolele sunt foarte multe, mai ales în ultimii 15-20 de ani, iar dintre acestea vom cita, fără să fim exhaustivi pe: Ota, Lascu 2017; Ota 2009; Ota 2008; Bounegru, Ilie 2024; Bounegru, Lascu 2017; Bolog, Bounegru 2012; Hamat, Bounegru 2016; Musteață 2023.

⁵⁴ Din păcate, cartea publicată de către I. Andrițoiu nu reflectă acest subiect, vezi Andrițoiu 2006.

⁵⁵ Floca 1965.

⁵⁶ Ștefănescu 2014.

⁵⁷ Dumitrașcu 2015-2016.

⁵⁸ Țeposu-Marinescu 1982, pl XXXVII, AE31.

⁵⁹ Țeposu-Marinescu 1982, pl XXX, M28.

⁶⁰ Floca, Wolski 1973, 17.

⁶¹ Țeposu-Marinescu 1982, pl XXXVII, AE31.

⁶² Floca, Wolski 1973, 30.

la Ulpia Traiana, unde femeia care stă lângă *Iuno Lucina* are în urechi cercei cu pandantive globulare. Același tip de cercei apare și la Potaissa, de unde provine o stelă funerară pe care este redată o femeie care poartă în urechi cercei cu pandantive globulare⁶³, descriși în articolul publicat de A. Căținaș împreună cu Ana Hopârtean în 1978, *Două monumente funerare fragmentare descoperite la Potaissa*.

Pentru monumentele funerare de la Gilău, Lucia Țeposu Marinescu descrie reprezentarea unor cercei sub forma unei palete rotunde sau chiar sub forma unei rozete⁶⁴; acesta din urmă ar putea fi cazul femeii reprezentată pe o stelă funerară, provenită de la Gilău. Totuși, autorii care au publicat monumentul recunosc faptul că acesta este foarte deteriorat și nu se poate spune dacă cerceii nu sunt cumva deformat redăți⁶⁵. Dintre toate trei tipurile⁶⁶ prezente pe monumentele funerare, cei de formă globulară au întâietate⁶⁷.

Dacia Superior și implicit teritoriul care ne interesează pe noi se regăsește în marile sinteze dedicate studiului monumentelor, cu bune analogii în articolele menționate. Din păcate, o apropiere între reprezentări și elementele de cultură materială se poate face rareori, în cadrul acestei excepții fiind cerceii de tip candelabru⁶⁸ sau bijuteriile sub formă de șarpe⁶⁹.

D. 6. Bijuteriile în cadrul publicațiilor bazate pe categorii de artefacte

Deși sunt puține la număr, descoperirile de podoabe de aur produc întotdeauna senzație, în mare parte datorită materialului prețios din care sunt executate. Printre primii care au publicat aur se numără Emil Nemeș. Acesta publică sub titlul: *Podoabe de aur în colecția Muzeului de Arheologie din Sarmizegetusa*, trei artefacte dintre care doi cercei și un ac de păr din bronz aurit⁷⁰. Același autor publică împreună cu D. Alicu: *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, între

care se detașează ca piese de podoabă acele de păr, prezente în număr de douăzeci de bucăți. Acestea au fost clasificate de către autori în două mari categorii în funcție de aspectul și calitatea extremității opuse vârfului⁷¹. Catalogul atașat împreună cu planșele reprezintă instrumente folosite în mâna specialistului. În 1979, a fost publicată și lucrarea lui Șt. Burda, *Tezaure de aur din România*, o lucrare aflată între popularizare și cercetare științifică, dar ușor de folosit de către toată lumea.

Un material des folosit la crearea bijuteriilor, mai ales din considerente economice și aflat oarecum al îndemână este osul/cornul de animal. În anul 1997, a apărut sub egida muzeului din Alba Iulia o monografie a obiectelor din os, corn și fildeș descoperite la Apulum, scrisă de către Daniela Ciugudean. Printre artefactele prezentate se numără piese de toaletă și podoabă. Primele amintite sunt acele de păr⁷² care au fost împărțite în cincisprezece categorii în funcție de forma capului, alături de pandantivele cu valoare apotropaică, confecționate din colți de animal⁷³. Catalogul conține 144 de ace de păr în stare fragmentară sau intactă, alături de 8 pandantive. Printre obiectele de corn și os din colecția muzeului Brukenthal, care au fost publicate de către Nicolae Rodean și Daniela Ciugudean, se află și o serie de ace de păr, prezentate pe scurt de autori⁷⁴ într-un articol apărut în 1999. Ulterior și alte artefactele din os descoperite la Apulum au fost publicate de către Daniela Ciugudean și, mai recent, de către I. Oprea. Printre acestea, descoperim și ace de păr din os⁷⁵, aflate, la momentul publicării articolului, într-o colecție privată. În 2003, D. Ciugudean publică o amuletă⁷⁶ descoperită la Ampelum⁷⁷.

Șantierul de la Cioroiul Nou a oferit, de asemenea, o serie de bijuterii de epocă romană. Colectivul care publică descoperirile include în acest articol și acele de păr, întregi sau fragmentare care s-au descoperit în campaniile arheologice⁷⁸

⁶³ Căținaș, Hopârtean 1978, 208.

⁶⁴ Țeposu-Marinescu 1982, pl XXX, M28.

⁶⁵ Isac, Diaconescu 1980, 122.

⁶⁶ După o altă opinie este vorba de un cercel, un medalion și un ac de păr, vezi Benea 2008, 140.

⁶⁷ Pop 1980, 159.

⁶⁸ Hamat 2019.

⁶⁹ Hamat, Georgescu 2022.

⁷⁰ Nemeș 1982-1983, 237-238.

⁷¹ Alicu, Nemeș 1982, 345.

⁷² Ciugudean 1997, 17.

⁷³ Ciugudean 1997 25.

⁷⁴ Rodean, Ciugudean 1999, 249.

⁷⁵ Ciugudean 2002, 289.

⁷⁶ Ciugudean 2003, 249; astfel de piese, cum sunt amuletele, pot îndeplini o dublă funcție estetică și apotropaică deopotrivă.

⁷⁷ Ciugudean 2003, 247-251.

⁷⁸ Tudor *et alii* 1967, fig 4, 598.